

1 | Het gezag van de juristen; een normatieve reflectie

Elaine Mak

1.1 | Draggers van de rechtsstaat

Het siert de Nederlandse Juristen-Vereniging dat zij als 150-jarige niet mijmert over vervlogen tijden, maar de blik vooruit richt. Wie is de jurist van de toekomst en wat is de toekomst van de jurist? Een belangrijk element in de beantwoording van deze vraag betreft het gezag van juristen in de samenleving. Immers, gezag raakt aan de kern van de maatschappelijke betekenis en waardering van instituties, inclusief de juristerij, waarbij fluctuaties in die betekenis en waardering zichtbaar zijn tussen verschillende tijdsperiodes.¹ Naast de thema's 'ethiek' en 'digitalisering' heeft de NJV hiermee dus een kernpunt ter overdenking te pakken. In deze bijdrage zal een reflectie op het gezag van juristen plaatsvinden, waarbij voorbeelden zich toespitsen op de juridische deelgemeenschappen van rechterlijke macht, advocatuur en wetgevingsjuristen.

Bij het nadenken over het gezag van juristen kan vanuit verschillende perspectieven worden vertrokken. Gaat het om een 'interne' waardering van de rechtsdogmatiek en haar ontwikkeling? Dan heeft gezag vooral betrekking op de correcte en zorgvuldige toepassing van het recht in procedures en op de aanpassing van het recht als nieuwe gevallen daarom vragen met het oog op rechtvaardige uitkomsten. Een inherente spanning betreft die tussen algemeen geldende rechtsregels en de rechtvaardigheid in concreto in zaken die niet goed onder die regels te vatten zijn. Juristen ontlenen hun gezag dan aan de deskundigheid om dit soort 'moeilijke' gevallen² af te handelen op een wijze die aanvaardbaar is voor partijen en voor de samenleving. Het gaat in dit perspectief tot slot niet alleen om de inhoud van het juridische werk (zoals een advies

---

1 E. Tonkens, 'De wedergeboorte van gezag in de sociologie', *Sociologie* 2013, nr. 2, p. 227-231.

2 *Asser/Vranken, Algemeen Deel***, Deventer: Kluwer 1995.

of beslissing), maar ook om de motivering daarbij, die transparant, begrijpelijk en controleerbaar moet zijn.

Verder kijkend is een ander perspectief dat van een ‘externe’ waardering van de bijdrage die juristen leveren aan het maatschappelijke debat (een filosofisch perspectief). Bij die bijdrage kunnen we denken aan de rol van juristen als uitleggers en bewakers van de fundamentele waarden voor de gekozen ordening van onze samenleving, dat wil zeggen: de normativiteit van de rechtsstaat. Wetenschappelijke analyses en beleidsadvies zijn vormen waarin deze rol gestalte krijgt ten behoeve van de kwaliteit van wet- en regelgeving. In concrete zaken kunnen advocaten en rechters een bijdrage leveren aan het normatieve debat door rechtsstatelijke uitgangspunten, waaronder fundamentele rechten, te interpreteren in de zoektocht naar een wenselijke uitkomst.

Een andere ‘externe’ blik heeft een empirische grondslag. Het gaat dan om het gezag van juristen op basis van opvattingen in de samenleving (een sociologisch perspectief).³ In dit perspectief hebben juristen aanzien vanwege hun status, opleiding, autonomie en de eigen kwaliteitsbewaking van de professies (inclusief toelating). Voor juristen met overheidsmacht om regels te maken of zaken te beslissen komt daar het aspect van gelegitimeerde machtsuitoefening bij. Voor gezag in sociologische zin is nodig dat juristen worden gezien als actoren die op enige afstand staan van de samenleving en een bijzondere identiteit hebben, op basis waarvan het aanvaardbaar is dat zij oordelen over rechtzoekenden.⁴

De drie geschetste perspectieven staan in een onlosmakelijk verband met elkaar en zijn daarom alle belangrijk voor het bestaan en het behoud van gezag van juristen. De ambachtelijkheid van rechtstoepassing en -ontwikkeling en de normatieve bijdrage aan het maatschappelijke debat vormen twee kanten van dezelfde medaille. Zij kunnen duidelijk te onderscheiden zijn, bijvoorbeeld op de terreinen van geschilbeslechting in ‘eenvoudige’ gevallen (ambachtelijkheid) en regelgeving voor nieuwe situaties (normstelling). Zij kunnen ook samenkomen, in ‘moeilijke’ gevallen waarvan de aanpak zowel juridisch vakwerk als een normatieve argumentatie verlangt. Vanuit het sociologische perspectief volgt zichtbaarheid en daarnaast erkenning of kritiek met betrekking tot de juridisch-dogmatische en normatieve activiteiten van juristen. Een maatschappelijke reactie kan aanleiding geven tot aanpassingen, indien responsiviteit een uitgangspunt is voor het recht en de juridische institu-

---

3 C. Brinkgreve, ‘Het tanende gezag van de toga. Essay De lijdende rechter’, *Recht der Werkelijkheid* 2014, nr. 1, p. 84-89. In dit empirische perspectief passen ook inzichten uit (rechts)psychologisch onderzoek naar legitimiteitsvraagstukken.

4 Ibid.

ties.⁵ Hierbij valt nog op te merken dat zowel in de rechtenopleiding als in het maatschappelijke debat veel aandacht uitgaat naar ‘moeilijke’ gevallen, terwijl dit soort gevallen slechts een klein deel van alle rechtszaken betreft.

Door de tijd heen zijn veranderingen waarneembaar in de opvatting van de rol van juristen in de samenleving en de waardering hiervan vanuit de verschillende perspectieven op gezag. Maar er is één constante: de idee dat juristen dragers zijn van de rechtsstaat. Zij verbeelden en vertolken waar de rechtsstaat voor staat: voorkoming van willekeurige machtsuitoefening ten faveure van een samenleving waarin burgers zich veilig kunnen voelen en mogelijkheden hebben voor zelfontplooiing.⁶ Die rol komt het sterkste tot uitdrukking wanneer rechtsstatelijke waarden onder druk staan. Recent is in Europa bijvoorbeeld Malgorzata Gersdorf, eerste voorzitter van het Poolse Hooggerechtshof, geprezen om haar dapperheid en standvastigheid in een tijd van politieke hervormingen die de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht bedreigen.⁷ Op 11 januari 2020 demonstreerden in Warschau rechters uit diverse Europese landen, waaronder ook een tiental Nederlandse rechters, tegen een nieuw wetsvoorstel dat Poolse rechters op straffe van tuchtrechtelijke maatregelen verbiedt kritiek te leveren op de door de PiS-regering ondernomen hervormingen van de rechtspraak.⁸ Vergelijkbare internationale steun is er onder academici voor hoogleraar Wojciech Sadurski, die kritiek op de Poolse politiek moest bekopen met meerdere door de regering aangezwengelde civiele en strafrechtelijke procedures.⁹ Rechters en rechtswetenschappers komen op deze manier op voor de fundamentele waarden van de rechtsstaat en de rol die juristen daarin vervullen. Ook de rol en het dagelijkse functioneren van juristen in Nederland kan op basis van deze grondgedachte nader worden verkend.

In deze bijdrage volgt vanuit de grondgedachte van de rechtsstatelijke rol van juristen en met oog voor de verschillende perspectieven op gezag een reflectie op belangrijke kernbegrippen die de rol en activiteiten van juristen in onze samenleving omkaderen: afstand en nabijheid; traditie en (ont)worteling; instituut en persoon; het beeld van de hedendaagse jurist als een *T-shaped* superheld; en het Calimero-complex dat de dynamiek bepaalt in sommige organisatorische kringen waar juristen werken. In lijn met de wens van het NJV-bestuur

---

5 P. Nonet en P. Selznick, *Law and Society in Transition: Towards Responsive Law*, New Brunswick/Londen: Transaction Publishers 2005 (oorspronkelijke uitgave 1978), hoofdstuk 4.

6 Zie voor een uitgebreidere conceptuele analyse E. Mak en S. Taekema, ‘The European Union’s Rule of Law Agenda: Identifying Its Core and Contextualizing Its Application’, *Hague Journal on the Rule of Law* 2016, vol. 8, p. 25-50.

7 P. Louwerse, ‘Nederlandse rechters steunen “dappere” Poolse collega’, *Mr. Online*, 2 december 2019.

8 J.J. Holtland, ‘In Warschau gaan Nederlandse rechters de barricaden op: “Het is onze plicht ons uit te spreken”’, *de Volkskrant*, 12 januari 2020.

9 G. de Búrca en J. Morijn, ‘Open Letter in Support of Professor Wojciech Sadurski’, *Verfassungsblog*, 6 mei 2019.

heeft deze bespiegeling een essayistisch karakter. Mijn voornaamste streven is om vanuit een contextuele benadering te schetsen hoe het gezag van juristen in onze samenleving vorm krijgt en verandert, te benoemen welke onderliggende normatieve uitgangspunten hierbij leidend zijn en suggesties te doen voor een sterkere maatschappelijke rol van de juristen van nu en van de toekomst.

1.2 Afstand en nabijheid

Het gezag van juristen berust, zoals gezegd, mede op het bestaan van een bepaalde afstand tot de samenleving. Dit is in de eerste plaats een figuurlijke afstand, die met betrekking tot het recht bestaat in de gefingeerde afstand ten opzichte van moraal en politiek¹⁰ en met betrekking tot juristen wordt opgevoerd door de mystiek die voor veel burgers hangt rondom juridische kennis en de rechtspraktijk.¹¹ Attributen, zoals de toga, en rituelen, zoals juridische processen, dragen bij aan deze ervaring van afstand. Het instituut staat centraal en de persoon van de jurist is slechts op de achtergrond zichtbaar. In de tweede plaats bestaat er een letterlijke afstand, doordat burgers doorgaans moeten reizen om bij een rechtbank of rechtshulpverlener te komen. Ook door deze geografische afstand krijgt het instituut bijzondere karaktertrekken.

Het 'gezag door afstand' zoals hier beschreven past echter niet meer goed bij de vragen en behoeften van de hedendaagse samenleving. Verschillende maatschappelijke ontwikkelingen liggen hieraan ten grondslag.

Een eerste ontwikkeling betreft de bron van gezag. Door de secularisering van de samenleving en de grotere mondigheid van burgers heeft gezag niet langer een oorsprong in geloof of traditie. Gezag wordt door burgers zelf toegekend. Met deze maatschappelijke tendens van de-institutionalisering is sprake van een verschuiving van normering van bovenaf (heteronomie) naar normering van onderop (autonomie).¹² Enerzijds betekent dit dat gezagsdragers afhankelijk zijn van degenen over wie zij gezag uitoefenen. Zij hebben democratische instemming nodig. Anderzijds vraagt de samenleving zelf om capabele gezagsdragers om de orde te bewaren en maatschappelijke doelstellingen te realiseren. Gezagsdragers kunnen zich capabel tonen door de inzet van hun kennis en inzicht ten behoeve van de samenleving en door het afleggen van

---

10 Nonet en Selznick (n. 5), hoofdstuk 3.

11 R.A. Posner, *The Problematics of Moral and Legal Theory*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press 1999, hoofdstuk 3.

12 A.M. Hol, 'Rechtspraak: tussen heteronomie en autonomie', in M.W. van Boven en P. Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2011, p. 349-368.

verantwoording over hun handelen. Daarvoor is van belang dat zij voldoende geworteld zijn in de samenleving om zicht te hebben op de maatschappelijke behoeften en in de uitoefening van gezag responsief te zijn ten aanzien van die behoeften.¹³

Als tegenhanger van afstand is nabijheid als ijkpunt voor gezag belangrijker geworden.¹⁴ Deze nabijheid kan verschillende vormen aannemen. Met betrekking tot de inhoud van juridische beslissingen gaat het om transparantie en begrijpelijkheid. Initiatieven zoals het streven naar rechterlijke uitspraken in begrijpelijke taal sluiten hierbij aan. Met betrekking tot de vorm van juridisch werk gaat het om geografische nabijheid en toegankelijkheid. In het civiele en bestuursrechtelijke domein richt de aandacht zich bijvoorbeeld op de toegankelijkheid, betaalbaarheid en effectiviteit van rechterlijke procedures. Rechtspraak is in dit perspectief een vorm van dienstverlening aan rechtzoekenden voor een snelle, correcte en goedkope afhandeling van hun geschillen. Daarbij ligt de nadruk op de daadwerkelijke oplossing van het onderliggende conflict. De ontwikkeling van de Nieuwe zaaksbehandeling in het bestuursrecht en de facilitering van experimenten met Maatschappelijk effectieve rechtspraak in civiele zaken, zoals de Spreekuurrechter in Noord-Nederland en de Haagse wijkrechter, passen in deze denkwijze. Sommige nieuwe initiatieven, zoals het Netherlands Commercial Court, zijn zelfs gericht op de realisatie van een concurrentiepositie, in dit geval in de commercieel interessante markt voor internationale handelsgeschillen. Tegelijkertijd worden burgers gestimuleerd om gebruik te maken van alternatieven voor de rechtspraak, bijvoorbeeld *mediation*, met het oog op een maatschappelijk (kosten)effectieve inrichting van de door de overheid gefaciliteerde geschilbeslechting.

Tot nu toe ging het over de betekenis van noties als ‘afstand’ en ‘nabijheid’ voor de legitimatie van het gezag van juristen. De betekenis van deze begrippen is door maatschappelijke ontwikkelingen echter ook drastisch veranderd als feitelijk relevant element in juridische kwesties, met implicaties voor het werk van juristen. Het gaat dan in de eerste plaats om geografische afstand.¹⁵ In toenemende mate wordt erkend dat bepaalde maatschappelijke vraagstukken, zoals duurzaamheid of migratie, niet ophouden bij landsgrenzen en dat nieuwe afwegingen over juridische rechten en plichten nodig zijn. Een sprekend voorbeeld is klimaatverandering, waarbij de aanpak op nationaal niveau

---

13 H. Gommer, ‘Afstand van het mythisch gezag’, *Trema* 2008, nr. 2, p. 54-59.

14 Zie ook P. Rosanvallon, *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité*, Parijs: Editions du Seuil 2008.

15 Zie hierover ook de preadviezen voor de NJV-vergadering 2019: K. Arts, L. Boer, M. Scheltema, T. Strik, A. Terlouw en W. Werner, *De grenzen voorbij: de actualiteit van territorialiteit en jurisdictie*, Deventer: Wolters Kluwer 2019.

niet alleen implicaties heeft voor de eigen burgers van een staat maar mogelijk ook voor mensen elders in de wereld en voor toekomstige generaties. De ontwikkeling van *public interest litigation*, waarvan de Urgenda-zaak een illustratie is, geeft aan burgers nieuwe mogelijkheden om politieke actie af te dwingen voor een brede groep belanghebbenden. Door brede publiciteit en internationale samenwerking tussen belangengroepen worden rechterlijke uitspraken in dit soort zaken bovendien opgepikt door juristen in andere landen en dragen zij daarmee bij aan transnationale rechtsontwikkeling.

Naast deze globalisering van recht en rechtspraktijk zijn technologische ontwikkelingen van invloed op de betekenis van fysieke afstand tussen personen als relevante factor in juridische kwesties. Sociale en juridische relaties zien er door digitalisering anders uit dan in het verleden.¹⁶ Met een druk op de knop kunnen burgers aankopen doen in China of via e-mail en sociale media contact onderhouden met anderen waar dan ook in de wereld. Een kleine groep technologiebedrijven – de ‘big five’ Facebook, Amazon, Apple, Microsoft en Google (Alphabet) – domineert de Westerse markt voor onlinediensten zoals internetzoekfuncties en *social networking* en heeft daarmee een grote economische machtspositie verworven. Hierdoor komen tal van nieuwe juridische vragen op met betrekking tot economische regulering en de bescherming van rechten van burgers, onder andere in het consumentenrecht. Ook de rol en het functioneren van rechtspraak en rechtshulp staan ter discussie, waar burgers door private *online dispute resolution* (bijvoorbeeld bij Airbnb) toegang hebben tot nieuwe mogelijkheden voor geschilbeslechting maar vaak niet met dezelfde procedurele waarborgen als bij de rechter. Zowel juristen die betrokken zijn bij de totstandkoming van regelgeving als juristen die actief zijn in geschilbeslechting dragen bij aan rechtsvorming in respons op deze maatschappelijke ontwikkelingen.

Digitalisering is ook van invloed op de mobilisatie van rechtzoekenden en kan op die manier voeding geven aan nieuwe zaken van individuen waarbij op de achtergrond een groter maatschappelijk vraagstuk speelt. Een voorbeeld hiervan betreft de #MeToo-beweging, die seksueel grensoverschrijdend gedrag door personen in machtsposities aan de kaak stelt. Sociale media bieden hier een nieuw platform om slachtoffers een stem te geven, maatschappelijk bewustzijn te realiseren en het debat in de samenleving over omgangsvormen en sociale veiligheid te voeden. Tegenover deze voordelen staat het risico dat vermeende daders zonder eerlijk proces worden zwartgemaakt in een *trial by media*. Juridische vragen die opkomen, betreffen de aansprakelijkheid (straf- en/of civielrechtelijk) voor normschendingen, de kans op succes in procedures

---

16 Zie ook de bijdragen van Berlee en Tjong Tjin Tai.

en het recht van aangeklaagden op een eerlijk proces. Juristen kunnen uitleggen welke juridische normen relevant zijn en een onderbouwd standpunt presenteren over de interpretatie of toepassing van deze normen. Daarbij kunnen zij duidelijk maken welke mogelijkheden en onmogelijkheden procederen biedt. Ook kunnen zij, in samenwerking met bijvoorbeeld ethici en psychologen, adviseren over alternatieve strategieën om normschendingen aan te pakken of zelfs te voorkomen. Hiermee leveren juristen een bijdrage aan het maatschappelijke debat over manieren om sociale veiligheid te garanderen, onder andere in werksituaties, en over een rechtvaardige en effectieve aanpak van misstanden.¹⁷ Hun rol is dus tweeledig: rechtshulpverlener in concrete zaken en ‘uitlegger’ van de normativiteit van de rechtsstaat in het bredere debat.

Een voorbeeld dat hieraan raakt en de specifieke rol van juristen verder onderstreept, betreft de toegenomen behoefte in de samenleving aan erkende en afgebakende *safe spaces* voor debat. Hier staat sociale veiligheid in de breedste zin van het woord centraal ten behoeve van een dialoog op basis van gelijkheid en inclusie van deelnemers. Onderling vertrouwen krijgt bevestiging in respect voor de persoon en standpunten van de gespreksdeelnemers. Tegelijkertijd moet er in de gezamenlijke reflectie ruimte zijn voor tegenspraak en discussie. Hoe ingewikkeld de praktische uitwerking van deze principes is, blijkt in sociale omgevingen waar mensen van diverse achtergronden en met uiteenlopende persoonlijke opvattingen en ervaringen elkaar ontmoeten. In ons land kan bijvoorbeeld worden gewezen op het hoogopgelopen debat over Zwarte Piet, waarin zowel voor- als tegenstanders zich aangevallen voelen door de stellingname van de andere groep. Vanuit de universiteiten wordt ten aanzien van *safe spaces* – begrepen als plaatsen waar dialoog mogelijk is zonder *biases*, conflict, kritiek of mogelijk bedreigende ideeën of handelingen¹⁸ – met interesse gekeken naar ontwikkelingen in andere landen, in het bijzonder de Verenigde Staten. Daar is veel discussie ontstaan over het gebruik van *content warnings* bij hoorcolleges over gevoelige onderwerpen of *trigger warnings* voor studenten bij wie de collegestof mogelijk een herinnering aan een traumatische ervaring oproept.¹⁹ Ook in deze ontwikkeling met betrekking tot de sociale ruimte hebben juristen een rol te vervullen. Zij kunnen uitleggen welke juridische mogelijkheden en onmogelijkheden er zijn om enerzijds intimidatie, discriminatie, smaad en psychologische schade tegen te gaan en an-

---

17 Zie overigens voor een pessimistische analyse van de impact van de #MeToo-beweging M. Laterveer, ‘Het jaar waarin de stilte toch niet werd doorbroken’, *FD*, 4 januari 2020.

18 K. Ho, ‘Tackling the Term: What is a Safe Space?’, *Harvard Political Review*, 30 januari 2017.

19 De University of Chicago heeft als eerste universiteit uitdrukkelijk afstand genomen van *safe spaces* waarin bepaalde visies worden uitgesloten en in de *Chicago Principles* het belang van academische vrijheid vooropgesteld.

derzijds fundamentele vrijheden (meningsuiting, betoging, academische vrijheid) te beschermen. Juristen kunnen bovendien een bijdrage leveren aan het normatieve debat in de samenleving over de afweging van voor- en nadelen en de bescherming van verschillende belangen die spelen rondom de erkenning en afbakening van *safe spaces*.

Wat de besproken voorbeelden verhelderen, is dat de deskundigheid van juristen essentieel is om tot keuzes in regelgeving en beleid te komen waarin alle relevante gezichtspunten tegen elkaar zijn afgewogen om een rechtvaardige uitkomst op basis van rechtsstatelijke waarden te bereiken. Een kenmerk van de beschreven maatschappelijke vraagstukken is dat zij samenhangen met een vraag om normatieve herwaardering van de sociale orde en gedragsnormering daarin. Die herwaardering vereist bewustwording van onderliggende waarden en categorisering van gedragingen die wel of niet toelaatbaar worden geacht. Juist juristen beschikken door hun opleiding en training over de kennis en vaardigheden om relevante feiten en normen aan te wijzen, te ordenen en te evalueren. Zij zijn op basis hiervan in staat om – in samenwerking met andere experts – adviezen te geven of juridische beslissingen te nemen die individuen en de samenleving als geheel verder helpen.

1.3 Traditie en (ont)worteling

Gezag van juristen heeft ook een temporeel of historisch aspect. Dit betreft de verankering van juridische rollen in de ordening en het functioneren van onze samenleving. De juridische gemeenschap vormt in de samenleving een professioneel collectief, dat haar rol vervult op basis van bepaalde kernwaarden en een bepaalde deskundigheid.

De ontwikkeling van de institutionele cultuur gaat samen met een leerproces van individuele juristen. Juristen leren te handelen volgens het verwachtingspatroon van de juridische gemeenschap. Zij kunnen pas effectief hun werk verrichten na toetreding tot de traditie, dat wil zeggen een geheel van normen en praktijken dat in de juridische gemeenschap wordt doorgegeven.²⁰ Deze traditie heeft een constitutieve functie, in de zin dat individuen een manier van denken en handelwijzen krijgen aangereikt die hun in staat stellen de werkelijkheid te interpreteren en het eigen handelen te bepalen. Deelname aan de traditie is daarnaast onontbeerlijk om kennis van het rechtssysteem op te doen die nodig is voor het oplossen van nieuwe juridische vraagstukken.

---

20 J. Bell, *Judiciaries within Europe: A Comparative Review*, Cambridge: CUP 2006, hoofdstuk 1.

Toetreding tot de traditie kan zowel plaatsvinden door middel van training als het geleidelijk aanleren van de gewoontes van de professie. Juristen zijn tevens in staat om de normen en praktijken van de traditie geleidelijk te veranderen en daarmee bij te dragen aan de ontwikkeling van de rechtscultuur in de samenleving. De hierboven beschreven juridische aspecten van maatschappelijke ontwikkelingen, zoals globalisering en digitalisering, zijn in dit verband relevante voorbeelden. De activiteit van juristen kan worden beschreven als een proces van ‘reflecterend leren’, waarin een jurist een professionele activiteit verricht, een reflectie hierop plaatsvindt door die jurist en de gehele professie, waaruit normen en uitgangspunten voortvloeien voor het verrichten van die activiteit in de toekomst.²¹ Dit soort reflectie in de professie kan plaatsvinden in organisatorische verbanden, zoals met directe collega’s of in vakverenigingen. Ook kan deze reflectie onderdeel vormen van het proces van socialisatie van nieuwe leden in de groep, bijvoorbeeld in een beroepsopleiding.

De ontstane traditie is sterk geworteld in de idee van de juridische gemeenschap als een homogene groep voor wat betreft opleiding, werkervaring en sociaal-economische achtergrond. In de huidige tijd is echter sprake van toegenomen pluraliteit tussen de ideeën en praktijken van individuele juristen. Enerzijds heeft dit te maken met de toegenomen specialisatie in opleiding en werk, waardoor bijvoorbeeld een gemeentejurist bijna niet te vergelijken is met een Zuidas-advocaat die contracten opstelt voor multinationale ondernemingen.²² Anderzijds is de samenstelling van de juridische gemeenschap meer divers geworden, waarbij vooral de sterk toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen opvalt.²³ Hier komt nog bij dat ook de bredere samenleving een meer divers palet van waarden en opvattingen kent. De rechtscultuur waarin de juridische gemeenschap functioneert, is daarmee minder makkelijk te beschrijven en te begrijpen. Aan juristen de taak om een omgang te vinden met deze complexe werkelijkheid, als collectief en als individuele professional. Het normatieve kader van de rechtsstaat is hierbij een ankerpunt.

Belangrijk om op te merken is nog dat de institutionele cultuur van juristen kan maar niet hoeft samen te vallen met de visie op de juridische gemeenschap van politici en burgers. Een specifiek knelpunt voor gezag doet zich voor bij individuen of groepen die zich buiten de gevestigde maatschappelijke orde plaatsen. Zij gaan voorbij aan de grondbeginselen van de democratische rechtsstaat, inclusief de aanvaarding van machtsuitoefening door daartoe ge-

---

21 Ibid.

22 Over de tendens van specialisatie zie in bezorgde zin A. Kronman, *The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1993 en in optimistische zin Posner (n. 11).

23 L. de Groot-van Leeuwen, ‘Een vervaagd groepsportret’, in M.W. van Boven en P. Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2011, p. 49-78.

legitimeerde gezagsdragers. Dit is duidelijk zichtbaar in de proceshouding van de Utrechtse tramschutter Gökmen T.²⁴ Een ander voorbeeld uit de actualiteit is dat van terugkerende IS-strijders. Deze geradicaliseerde jongeren hebben rechtsstatelijke waarden en de open samenleving afgewezen. Juridische vragen betreffen hun berechting en re-integratie in de samenleving. Juristen hebben hier een taak in het ontwarren van de juridische kluwen aan vragen, waar onder andere de aanpak met betrekking tot de kinderen van IS-strijders een ingewikkeld punt is. Juristen kunnen bijdragen aan het debat over de meest rechtvaardige en effectieve benadering van deze situatie. In dit debat zullen zij hun krachten moeten bundelen met andere experts, bijvoorbeeld sociaalpsychologen die snappen hoe het psychologische proces van radicalisering (en deradicalisering) werkt²⁵ en ethici die de morele aspecten van dit soort zaken hanteerbaar kunnen maken.

Een ander voorbeeld betreft georganiseerde criminaliteit, zoals drugshandel. Deelnemers aan een criminele organisatie kunnen de rechtsstaat ondermijnen indien zij ondernemingen of lokaal openbaar bestuur succesvol onder druk zetten om mee te werken aan activiteiten die ontwrichtend zijn voor de democratische rechtsstaat. Naast deze vervlechting van onder- en bovenwereld wordt de rechtsstaat aangetast door criminelen die voor eigen rechter spelen. Liquidaties in het criminele milieu zijn daarvan tragische voorbeelden.²⁶ Nog een grens wordt overschreden bij moord op een vertegenwoordiger van de rechtsstaat, zoals in september 2019 de moord op advocaat Derk Wiersum. De *bottom line* in dit verband is de vraag hoe de waarden van de rechtsstaat gewaarborgd kunnen blijven, voor de samenleving die deze waarden als haar grondslag heeft gekozen en voor de gezagsdragers die op basis van deze waarden een aan hen toegekende rol uitoefenen. De beantwoording van deze vraag vergt deskundigheid met betrekking tot juridische, bestuurskundige, economische, sociologische, historische en wellicht nog andere perspectieven. Er zal aandacht moeten zijn voor institutionele vraagstukken, zoals handhaving van economische regelgeving, waarborgen voor eerlijke en transparante verkiezingen en besluitvorming in het openbaar bestuur en de beveiliging van betrokkenen bij rechtszaken tegen deelnemers aan de georganiseerde criminaliteit. Daarnaast zullen gezagsdragers getraind moeten worden om professioneel-ethisch bewustzijn te ontwikkelen en aanknopingspunten te hebben voor de omgang met dilemma's, zodat ondernemers en leden van het

---

24 B. de Graaf, K. van den Bos en L. Hulst, 'Vergis je niet, Gökmen T. staat niet alleen', *NRC Handelsblad*, 3 juli 2019.

25 Zie bijvoorbeeld K. van den Bos, *Waarom mensen radicaliseren*, Amsterdam: Prometheus 2019.

26 M. Boelens en R. van Steden, 'Criminele ondermijning: een verkenning', *Stichting Maatschappij en Veiligheid* 2018.

openbaar bestuur in staat zijn weerstand te bieden aan pogingen tot beïnvloeding door criminelen.

1.4 Instituut en persoon

Het gezag van juristen hangt samen met de rol die zij geacht worden te vervullen in de samenleving en de waardering van de daadwerkelijke juridische praktijk. Door de tijd heen zijn ook in dit verband ontwikkelingen waarneembaar.

Zo is de opvatting van juridische rollen geen statisch gegeven en is daarom een blijvende kritische reflectie op deze rollen vereist. Een duidelijk voorbeeld betreft de veranderende rolverdeling tussen de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. De legistische gedachte uit de 19^e eeuw, die inhield dat de wetgever voorafgaand regels kan stellen voor alle voorkomende gevallen, is losgelaten omdat – zoals vaker – de praktijk weerbarstiger bleek. Het besef dat de toepassing van rechtsregels soms om interpretatie vraagt, heeft ruimte gecreëerd voor de erkenning van een rechtsvormende rol van de rechter. De omschrijving van de rechterlijke macht in Montesquieu's termen, met als taak het zijn van 'bouche de la loi' en als betekenis zijnde 'de quelque façon nul',²⁷ volstaat daarmee niet als duiding van het evenwicht van machten. Bovendien is onderkend dat uitoefening van macht kan plaatsvinden vanuit verschillende strategische doelstellingen. Voor wetgeving is het onderscheid relevant tussen de codificatie van regels die bestaande sociale verhoudingen normeren en de mogelijke inzet van regelgeving ter modificatie van sociaal gedrag.²⁸ De wetgever heeft daarnaast door het bewuste gebruik van 'open normen' in kaderwetgeving bij complexe onderwerpen meer ruimte gelaten voor een verdere normering in lagere regelgeving of in rechterlijke uitspraken. Als gevolg hiervan is de taak van de rechterlijke macht uitgebreid. Deze omvat nu een rol in rechtsvorming door de interpretatie van wetgeving en een rol in rechtsbescherming door de rechterlijke controle op het gebruik van regelgevende bevoegdheid door bestuursorganen. Het institutionele krachtenveld omvat bovendien steeds sterker geworden invloeden van internationale en Europese actoren. In het bijzonder wetgeving en rechtspraak vanuit Luxemburg en

---

27 In Nederlandse vertaling verschenen als C. de Montesquieu, *Over de geest van de wetten*, Amsterdam: Boom Filosofie 2006 (origineel *De l'esprit des lois*, 1748). Overigens pleitte Montesquieu zelf niet voor mechanische rechtstoepassing door de rechter, zie L. van den Berge, 'Montesquieu and Judicial Review of Proportionality in Administrative Law: Rethinking the Separation of Powers in the Neoliberal Era', *European Journal of Legal Studies* 2017, nr. 1, p. 203-233.

28 T. Koopmans, 'De rol van de wetgever', in H.C.F. Schoordijk, W.C.L. van der Grinten, C.H.F. Polak en G.E. Langemeijer (red.), *Honderd jaar rechtsleven: de Nederlandse Juristen-Vereeniging 1870-1970*, Zwolle: Tjeenk Willink 1970, p. 221-235.

Straatsburg zijn van grote invloed op beslissingen en normstelling door de nationale wetgever en rechter.

Discussies die raken aan het gezag van de rechterlijke macht blijken zich vooral voor te doen bij beslissingen over maatschappelijk controversiële onderwerpen waarvoor nog geen heldere juridische norm bestaat.²⁹ Zo wordt door sommigen met argwaan gekeken naar rechterlijke uitspraken zoals die in de zaak van de Stichting Urgenda, waarin de Staat werd opgedragen om maatregelen te nemen ter bestrijding van klimaatverandering. Politici van FvD en VVD hebben hun zorgen uitgesproken over het ontstaan van een ‘dikastocratie’, dat wil zeggen: een heerschappij van rechters. Vanuit de wetenschap heeft Marc de Werd hiertegenover de idee van ‘dikastofobie’ geplaatst: de angst voor rechters. Hij stelt dat deze angst in grote mate ongefundeerd is; rechters ‘denken niet in termen van macht maar zoeken, binnen de grenzen van het recht, naar oplossingen voor concrete problemen in individuele zaken’.³⁰ Staatsrechtwetenschappers voegen daaraan toe dat de rechterlijke macht in ons land weliswaar meer ruimte heeft gekregen om via interpretatie van wetten en verdragen de politiek een bepaalde richting in te sturen, maar dat zij in de praktijk terughoudend omgaat met die bevoegdheid.³¹ Oud-president van de Hoge Raad Geert Corstens onderschrijft dit en hij benadrukt het belang van rechters die vanuit hun taak in de trias politica ingrijpen ‘in extreme gevallen ... of als de overheid zelf zich heeft vastgelegd’.³² De Werd wijst nog op een gevaar van het cultiveren van angst voor rechters. Als politici dit doen, kunnen zij het gezag van de rechterlijke macht ondermijnen en daarmee druk uitoefenen op rechters om enkel politiek welgevallige beslissingen te nemen.³³ Onder andere de ontwikkelingen in Polen van de laatste jaren kunnen vanuit dit perspectief worden geduid en bekritiseerd. Deze observaties sluiten natuurlijk niet uit dat terechte zorgen over het functioneren van politieke en juridische instituties naar voren mogen worden gebracht in het maatschappelijke debat, ook door diegenen die zelf een professionele rol in de rechtsstaat vervullen.³⁴

Een ander aspect van de juridische rolopvatting betreft de zichtbaarheid van de persoon van de jurist. In de perceptie van gezag staat van oudsher de juristerij als instituut voorop. Inhoudelijke kwaliteit, een bijdrage aan normontwik-

29 B. Funnekotter, ‘Help, de rechter grijpt de macht!’, *NRC Handelsblad*, 20 december 2019.

30 M. de Werd, *De derde staatsmacht: over kracht en kwetsbaarheid van rechtspraak*, oratie UvA, 7 juni 2019; M. de Werd, ‘Dikastofobie – een gevaarlijke strategie om rechters en de rechtsstaat te intimideren’, blogpost 31 januari 2020, europeancourts.blogspot.com.

31 Funnekotter (n. 29).

32 G. Corstens, ‘Het is niet de rechter die regeert’, *NRC Handelsblad*, 24 januari 2020.

33 De Werd (n. 30).

34 Zie bijvoorbeeld dit interview met advocaat Geert-Jan Knoops: L. de Jong, ‘De rechterlijke macht kijkt steeds meer weg van de waarheid’, *de Volkskrant*, 28 februari 2020.

keling en maatschappelijk gezag zijn kenmerken die allereerst worden toegeschreven aan het collectief. Dit is herkenbaar in de wijze van berichtgeving over rechtszaken, waarin melding wordt gemaakt van een uitspraak van ‘de rechtbank’ of ‘de Hoge Raad’. Ook de vormgeving van processen is gericht op deze weergave van een instituut, met de toga als anonimiserend attribuut voor de professionele hoofdrolspelers in de rechtszaal. Deze focus op het instituut is terug te voeren op de hierboven beschreven klassieke oorsprong van gezag, die is gerelateerd aan een zekere afstand van juristen tot de samenleving en voor de rechtspraak tot de gefingeerde afstand van de rechter tot het politieke domein van een maatschappelijke belangenstrijd en het subjectivisme van de moraal.

Met de verandering die zich ten aanzien van de bron van gezag heeft voorgedaan, is er ook beweging gekomen in de vormgeving van de juridische rollen in de samenleving. Bij de nieuwe ‘legitimiteit van de nabijheid’ passen meer zichtbare gezagsdragers en past meer politieke betrokkenheid, zoals in de Urgenda-zaak. Daarnaast is maatschappelijke verantwoording vereist door transparantie over de wijze waarop beslissingen tot stand komen. In antwoord op de aldus veranderde maatschappelijke verwachtingen geven rechterlijke macht en Openbaar Ministerie op gecontroleerde wijze een kijkje achter de schermen, bijvoorbeeld door de inzet van persrechters en -officieren, institutionele accounts op sociale media (Twitter, Facebook) en de toelating van media tot de rechtszaal op basis van hiervoor ontwikkeld beleid. Steeds meer juristen zijn op eigen initiatief individueel actief op sociale media. Ter versteviging van de democratische legitimatie van gezag wordt daarnaast geïnvesteerd in mogelijkheden tot participatie. Door internetconsultatie krijgen burgers bijvoorbeeld de mogelijkheid input te leveren voor nieuwe wetgeving. Inzendingen van *amicus curiae* in procedures bij de Afdeling bestuursrecht-spraak van de Raad van State kunnen bijdragen aan de oordeelsvorming in deze procedures.

Door deze ontwikkeling komt meer naar voren dat de vervulling van juridische taken het werk van individuele professionals is. Rechters, officieren en advocaten die optreden in rechtszaken die publieke aandacht trekken, worden als persoon zichtbaar en soms ook met naam genoemd in berichtgeving in de media of zij geven zelf interviews. Professionals met vertegenwoordigende taken, zoals persrechters en -officieren of de voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, krijgen een functie als ‘gezicht’ van de instantie die zij representeren. De inzender van input in een internetconsultatie of van een *amicus curiae*-stuk weet dat specifieke wetgevingsjuristen of rechters met deze inbreng aan de slag gaan.

Tegelijkertijd is de rol van meer zichtbare juristen nog steeds omlijnd door de bestaande rechtsstatelijke grondslagen, zoals de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van rechters, waaraan zij hun gezag ontlenen. Rechters of officieren zullen zich niet buiten de rechtszaal uitlaten over zaken die zij zelf behandelen. Persrechters en -officiëren geven duiding bij zaken, niet hun eigen mening. Wetgevingsontwerp of rechterlijke oordeelsvorming is nog steeds het domein van juristen, zij het dat het arsenaal van bronnen waaruit zij informatie putten meer divers is geworden. De taak van juristen is wel ingewikkelder geworden met het laveren tussen de legitimatiestrategieën van afstandelijkheid en nabijheid. Voor de rechtspraak doet die spanning zich voor in zaken met een politiek aspect, zoals de Urgenda-zaak, of met betrekking tot het spreekrecht van slachtoffers in strafzaken. De hier ontwikkelde vormen van nabijheid tot de samenleving kunnen botsen met de notie van onpartijdigheid.

Met betrekking tot verantwoording van het gebruik van het toegekende gezag wordt vanuit de samenleving overigens nog vooral naar het instituut gekeken. Zo roepen strafzaken bij burgers soms veel emoties op, die zich vertalen in kritiek op een ‘te lage’ bestraffing voor onder andere verkeersdelicten of onbegrip over rechterlijke terughoudendheid bij de oplegging van tbs aan verdachten die weigeren mee te werken aan een psychiatrisch onderzoek. Niettemin is het vertrouwen in de instituties, in het bijzonder de rechterlijke macht, relatief hoog.³⁵

Met het oog op de toekomst intrigeert een actie van de Franse wetgever ter voorkoming van wetenschappelijke analyses die inzicht zouden kunnen geven in verschillen tussen de oordeelsvorming door individuele rechters.³⁶ Technieken voor *big data*-analyse van rechterlijke uitspraken stellen onderzoekers steeds beter in staat om verschillen tussen uitkomsten, zoals de hoogte van straffen of schadevergoeding, aan het licht te brengen. Afhankelijk van de volledigheid van de beschikbare data kunnen analyses per gerecht of zelfs per rechter worden verricht. In Frankrijk is in respons op deze ontwikkeling in 2019 een wet aangenomen die verbiedt persoonsgegevens van rechters en rechtbankmedewerkers te gebruiken voor statistische analyses, die gebruikt zouden kunnen worden voor vergelijkingen tussen rechters of het voorspellen van toekomstige uitspraken.³⁷ De wet is door experts kritisch ontvangen,³⁸

---

35 Zie de bijdrage van Bovens.

36 Zie ook J. van Mourik en J.T. Tegelaar, ‘Namen en rugnummers, s’il vous plaît’, *Ars Aequi*, december 2019, p. 931.

37 Artikel 33 van wet nr. 2019-222 bepaalt onder meer: “Les données d’identité des magistrats et des membres du greffe ne peuvent faire l’objet d’une réutilisation ayant pour objet ou pour effet d’évaluer, d’analyser, de comparer ou de prédire leurs pratiques professionnelles réelles ou supposées.”

38 ‘France Bans Judge Analytics, 5 Years in Prison for Rule Breakers’, *Artificial Lawyer* 4 juni 2019, artificiallawyer.com.

maar illustreert hoe sterk de onzichtbaarheid van de persoon van de rechter als binsel is verankerend in het Franse systeem.

Ook in de Nederlandse praktijk blijft het zoeken naar het juiste evenwicht tussen instituut en persoon. Als het gaat om uitingen via de (sociale) media heeft een meer persoonlijke benadering soms een averechts effect. Dit is in het bijzonder het geval als onderwerpen aan de orde zijn die vanuit de professionele rolopvatting gevoelig liggen. De verhouding van rechtspraak tot politiek is een voorbeeld waar nadruk op de persoon van de rechter niet vrij van risico is. Zo moest in 2016 een rechter haar Twitter-account sluiten na ontstane ophef over een opmerking betreffende de verkiezing van Geert Wilders tot politicus van het jaar. Het rechtbankbestuur meende dat sprake was van een ‘misplaatste uitlating’ die afbreuk zou kunnen doen aan het vertrouwen van burgers in de onpartijdigheid van rechters.³⁹ Wilders heeft zelf in een van zijn wrakingsverzoeken, in dit geval zonder succes, een door een rechter gegeven tv-interview gebruikt als aanknopingspunt voor vermeende vooringenomenheid op basis van politieke voorkeur.

Overigens is de wijze waarop politici de rechterlijke macht benaderen een apart aandachtspunt in een reflectie op gezag. Verontrustend was wat dat betreft de reactie van Geert Wilders in het strafproces wegens zijn ‘minder Marokkanen’-uitspraak. In zijn laatste woord als verdachte meldde hij zich niets aan te zullen trekken van het rechterlijke oordeel. Van verschillende kanten zijn zorgen uitgesproken over de schadelijkheid van een benadering als deze door een volksvertegenwoordiger ten aanzien van een ander instituut van de rechtsstaat. Oud-president van de Hoge Raad Geert Corstens stelde dat Wilders door stemmingmakerij jegens rechters ‘de bijl aan de wortel van de rechtsstaat’ zet.⁴⁰ Rechtsfilosoof Bert van Roermund wees op het gevaar van een beroep op ‘de wil van het volk’ als legitimatie voor het negeren van rechterlijke oordelen. Ook die argumentatie is schadelijk voor de rechtsstaat, waarin immers het uitgangspunt is dat democratie vorm krijgt binnen specifieke institutionele kaders en in wisselwerking met de bescherming van grondrechten.⁴¹ De toenmalige voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, Frits Bakker, probeerde het mogelijke probleem juist klein te maken door Wilders te typeren als een doorsnee veroordeelde die er recht op heeft ‘foeterend en scheldend’ zijn onvrede over het strafproces kenbaar te maken. Dit is, aldus Bakker, niet

---

39 A. Kouwenhoven, ‘Twitterende rechter krijgt reprimande voor “Knettergek”-tweet over Wilders’, *NRC Handelsblad*, 21 december 2016.

40 P. Groenendijk, ‘Geert Wilders zet bijl aan wortel van de rechtsstaat’, *AD*, 3 december 2016.

41 B. van Roermund, ‘Wilders is een gevaar voor de rechtsstaat’, *Univers*, 3 januari 2017.

iets waarvan de rechterlijke macht onder de indruk is.⁴² Dat laatste mag de samenleving zondermeer verwachten als garantie voor de onafhankelijkheid en onpartijdigheid van de rechters in Nederland. Ook is het vanuit het perspectief van de rechterlijke macht logisch om de positie van de verdachte in het strafproces en diens procedurele rechten niet uit het oog te verliezen. Er is echter veel te zeggen voor een krachtiger signaal in het maatschappelijke debat, waarmee de rechterlijke macht zelf het belang kan onderstrepen van een rechtsstaat die door allen – burgers en gezagsdragers – wordt ondersteund. De huidige voorzitter van de Raad voor de rechtspraak, Henk Naves, gaf daarvan een voorbeeld in zijn nieuwjaarsrede in 2020. Hij bekritiseerde de passieve houding van de politiek ten aanzien van stelselmatige verdachtmakingen van de rechter door politici, waar zij juist zou moeten oproepen tot respect voor de onafhankelijke en professionele oordelen van de rechter. Ook deed hij een oproep aan politici om kritischer te zijn op hun eigen functioneren: “Het zou de politiek sieren in de spiegel te kijken na een onwelgevallige uitspraak van de rechter. Stop met het verschuilen achter onze toga en neem verantwoordelijkheid voor wetgeving en besluitvorming die kennelijk tekortschiet.”⁴³

Als het gaat om het maatschappelijke debat, valt op dat ook daarin juristen als persoon zichtbare figuren zijn. De hierboven besproken voorbeelden illustreren dat. Geert Corstens is bijvoorbeeld in de laatste jaren veelvuldig aan het woord gekomen als ‘rechtsstaat-expert’. De verwachting van deskundigheid is hier gerelateerd aan zijn status als oud-president van de Hoge Raad en aan zijn academische status, als auteur van onder meer het voor een breed publiek geschreven boek *De rechtsstaat moet je leren*.⁴⁴ Ook activiteit op sociale media kan een middel zijn om kennis en ervaring vanuit de juridische professies te delen en bij te dragen aan maatschappelijke bewustwording en een positieve beeldvorming over de rol van juristen in de samenleving. Een voorbeeld is rechter Joyce Lie, die als Judge Joyce via Twitter informatie over de rechtspraak in Nederland op toegankelijke wijze presenteert.⁴⁵ Ook diverse advocaten(kantoren) zijn actief op sociale media, maar nog lang niet altijd met een duidelijke strategie.⁴⁶ Vanuit de rechtswetenschap, in samenwerking met de advocatuur, is een aansprekend voorbeeld het onderzoek door de Commissie Rechtsstatelijkheid naar het rechtsstatelijke gehalte van de programma’s van

42 S. van Walsum, ‘Ons rechtssysteem biedt veel ruimte aan meneer Wilders’, *de Volkskrant*, 30 december 2016.

43 “‘Stop met het verdacht maken van de rechter’”. Rechtspraak roept politiek op verantwoordelijkheid te nemen voor eigen wetgeving’, persbericht Raad voor de rechtspraak, 9 januari 2020, rechtspraak.nl.

44 G. Corstens, *De rechtsstaat moet je leren*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2014.

45 @JudgeJoyce_.

46 A. Bruins, ‘Advocaten moeten strategischer twitteren’, *Mr. online*, 21 januari 2020.

politieke partijen.⁴⁷ Als deskundigen bij uitstek met betrekking tot de beginse-
len van de rechtsstaat zouden nog meer juristen dit soort ‘zendingswerk’⁴⁸ in
het publieke debat mogen vervullen.

1.5 *T-shaped* superheld?

Uit de voorgaande bespiegelingen komt al naar voren dat de veranderingen in
de rollen van juristen gepaard gaan met nieuwe verwachtingen ten aanzien van
hun deskundigheid. De vraag is welke verwachtingen over juridische profes-
sionaliteit, in samenhang met de maatschappelijke rol van juristen, gerecht-
vaardigd en realistisch zijn.

De professionaliteit van juristen in respons op behoeften van de samenleving
is de laatste jaren wel gekoppeld aan het ideaaltype van de *T-shaped* jurist, een
alleskunner die is toegerust op de aanpak van de complexe maatschappelijke
vraagstukken van de 21ste eeuw. Dit ideaaltype is in het Nederlandse debat
geïntroduceerd vanuit de grote advocatenkantoren, waar men graag meer
T-shaped lawyers zou aannemen.⁴⁹ De staander van de letter T verbeeldt de
diepgaande juridische kennis en vaardigheden waarover dit type jurist be-
schikt. In de ligger van de letter T komt bredere deskundigheid ten aanzien van
wetenschap en samenleving tot uitdrukking. De opvattingen verschillen over
wat de precieze inhoud van die horizontale lijn is, of zou moeten zijn.⁵⁰ Bij een
nadere inspectie van dit ideaaltype van juridische professionaliteit blijkt dat in
sommige interpretaties welhaast naar een superheld wordt verlangd. Ontwik-
kelingen in de academische context laten zien dat zo’n profiel van een alles-
kunner niet nodig en niet realistisch is. In multidisciplinaire samenwerking
(*team science*) vullen onderzoekers uit verschillende disciplines elkaar aan om
tot een goede werkverdeling te komen en kwalitatief hoogstaande uitkomsten
te realiseren.⁵¹

Om misvattingen te voorkomen: juridisch-dogmatische kennis is voor een
T-shaped jurist nog steeds de basis. Voor een adequate aanpak van diverse
vraagstukken is daarnaast echter van belang dat deze jurist beschikt over (ba-

---

47 W.J. Veraart, L. Moerel, M. de Wilde, C. Schutte en P. Rodrigues, *De rechtsstaat, een quickscan: de partij-
programma’s voor de verkiezingen 2017 rechtsstatelijk?*, Den Haag: Nederlandse Orde van Advocaten 2017.

48 Zie de bijdrage van Bovens.

49 M. Snoep, A. Croiset van Uchelen, J. Rijlaarsdam, M. Ulrici en B.B. Visser, ‘Opleiding jurist moet breder’,
NRC Handelsblad, 17 maart 2014.

50 Zie uitgebreider mijn UU-oratie *The T-shaped Lawyer and Beyond: Rethinking legal professionalism for
contemporary societies*, Den Haag: Eleven International Publishing 2017.

51 Over de gevolgen van deze ontwikkeling voor het auteurschap van rechtswetenschappelijke publicaties, zie
E. Mak en K. van den Bos, ‘Van Super(wo)man naar teamprestaties? Over auteurschap in de rechtsweten-
schap’, *Ars Aequi* oktober 2019, p. 804-808.

saal) inzicht in bijvoorbeeld psychologische, sociologische of economische aspecten die relevant zijn voor de rechtspraktijk. Dit kan reiken van de omgang in beleid en conflictoplossing met sociale multiproblematiek, zoals gezinnen met schulden en indicaties van huiselijk geweld, tot de advisering aan multinationale ondernemingen over een meer maatschappelijk verantwoorde bedrijfsvoering.

Naast het uitdenken van passende oplossingen op basis van diepgaande en brede kennis wordt de *T-shaped* jurist geacht hierbij te handelen vanuit een mensgerichte benadering. Dit vereist aanvullende vaardigheden, zoals goed luisteren, een gesprek met meer partijen in goede banen leiden en helder en begrijpelijk communiceren over het eigen advies of oordeel. Ook is in dit verband een gecontroleerde inzet van emoties aanbevelenswaardig. Een strafrechter kan bijvoorbeeld empathie tonen met de verdachte en met slachtoffers of nabestaanden in een zaak om daarmee tot een bestrafning te komen die zo aanvaardbaar mogelijk is voor betrokkenen en voor de samenleving. Een advocaat die adviseert bij een echtscheiding, of een mediator die een bemiddelende rol vervult, kan door te luisteren en medeleven te tonen wellicht eraan bijdragen dat een conflict niet escaleert naar een slepend juridisch geschil. De ondertoon is telkens die van een respectvolle bejegening, waarin rechtzoekenden gezien en gehoord worden en waarin zij een transparante, navolgbare en aanvaardbare uitleg krijgen over het juridische oordeel.⁵² Van Domselaar noemt in dit verband voor de rechtspraak de waarde van *civic friendship* van de rechter, waarmee hij laat blijken het beste voor te hebben met de rechtzoekende die tegenover hem zit.⁵³

Met de alomtegenwoordigheid van internet en sociale media en de snelle ontwikkelingen rondom *artificial intelligence* is verder technologische expertise in steeds meer juridische werkomgevingen onontbeerlijk.⁵⁴ Het is nog passen en meten om de juridische wereld goed in deze ontwikkeling mee te nemen. In een enquête onder leden van het Nederlands Genootschap van Bedrijfsjuristen (NGB) gaf bijvoorbeeld 40% van de 115 respondenten aan dat het belang van bedrijfsjuristen bij projecten over technologische innovatie, bijvoorbeeld de ontwikkeling van nieuwe apps, wordt onderschat.⁵⁵ Daarnaast vindt 98% van de ondervraagden dat zij op tijd moeten worden betrokken bij de advisering over dit soort innovaties. Daar schort het nu nog aan, want juristen worden

---

52 In dit verband kan worden gewezen op in onderzoek aangetoonde positieve effecten van door rechtzoekenden ervaren procedurele rechtvaardigheid. Zie bijvoorbeeld H.A.M. Grootelaar, *Interacting with Procedural Justice in Courts*, Off Page 2018, www.offpage.nl.

53 I. van Domselaar, 'Moral Quality in Adjudication: On judicial virtues and civic friendship', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2015, nr. 1, p. 24-46.

54 Zie verder de bijdragen van Berlee en Tjong Tjin Tai.

55 R. Baurichter, 'De bedrijfsjurist moet leren denken als een programmeur', *FD*, 25 september 2019.

vaak pas bij een project betrokken als er al een ontwerp ligt. Als dan blijkt dat het technologische ontwerp niet aan wet- en regelgeving voldoet, moet een deel van het werk opnieuw worden gedaan.⁵⁶ Tegelijkertijd zou 80% van de respondenten graag meer technologische basiskennis willen hebben ten behoeve van hun advieswerk. Het is daarom hoogstnoodzakelijk voor juristen om te ‘leren denken als een *techie*’.⁵⁷

Naast bekwaamheid ten aanzien van de juridische omgeving wordt van de *T-shaped* jurist een zeker omgevingsbesef verwacht. In de academische opleiding kan dit worden opgepakt onder de noemer persoonlijke vorming of *Bildung*. Studenten leren om maatschappelijke veranderingen te betrekken op het juridische werk. Zij zijn hierdoor in staat om kritisch te reflecteren en een persoonlijke positie te bepalen ten aanzien van ontwikkelingen waarvoor nog geen vastomlijnde rechtsnormen bestaan. In de huidige tijd kan worden gedacht aan de hierboven beschreven vraagstukken rondom klimaatverandering, technologie en diversiteit en inclusie in sociale interacties. Ook dienen studenten en jonge professionals te worden getraind in het maken van keuzes met betrekking tot professioneel-ethische dilemma’s.⁵⁸

Niettemin is realiteitszin gewenst bij de vertaling van dit ideaaltipe naar juridische rollen. Zo bestaat het risico dat te hoge verwachtingen ontstaan over de mogelijke bijdrage van juristen aan de aanpak van complexe maatschappelijke vraagstukken of dat taken worden overgeheveld die niet tot het domein van juristen behoren.

De kern van *T-shaped* juridische professionaliteit is dat juristen niet aan de zijlijn blijven staan waar zij een belangrijke maatschappelijke rol hebben te vervullen. Een voorbeeld van een te vrijblijvende houding is zichtbaar in het verzoek van VVD-fractievoorzitter Klaas Dijkhoff aan het kabinet om een visie op technologische investeringen in de komende 30 tot 50 jaar. Dijkhoff verzuchtte daarbij: “Want ik heb er geen verstand van, als jurist.” Columnist Maxim Februari heeft kritiek geuit op deze houding en spoort het kabinet aan om verder te kijken dan alleen de verwachte effecten van technologie op welvaart.⁵⁹ Artificiële intelligentie, genetische modificatie en kernwapens dragen risico’s in zich die wij niet kunnen overzien. Naast de technologische ontwikkeling is een reflectie daarop in de samenleving nodig. De wijsheid van juris-

---

56 Ibid.

57 De initiatiefnemers van de enquête maakten meteen een boekje om in die behoefte te voorzien: Pels Rijken & Droogleeuwer Fortuijn i.s.m. het Nederlands Genootschap van Bedrijfsjuristen, *Innovatie en technologie: juridische vraagstukken in de digitale samenleving* (NGB Reeks deel VIII: tips & tricks voor de praktijk van de bedrijfsjurist), 2019.

58 Zie verder de bijdragen van Mackor en Silvis.

59 M. Februari, ‘Nieuwe technologie? Investeer in wijsheid’, *NRC Handelsblad*, 24 september 2019.

ten (en ethici, historici, economen etc.) is, aldus Februari, essentieel voor het verzekeren van een goede toekomst voor de volgende generaties.⁶⁰

Als praktische uitdaging moet hierbij beseft worden dat er grenzen zijn aan de inhoud en training die kan worden aangeboden in de academische opleiding en de beroepsopleiding van juristen. Universiteiten zien zich voor de taak gesteld om het onderwijs zo vorm te geven en studenten zo te begeleiden in hun keuzeproses dat zij een stevige basis kunnen leggen voor de door hen geambieerde juridische functie. In dit verband is de kritiek op het *Convenant inzake civiel effect* uit 2016 te begrijpen. Daar lag de focus vooral op kennis en vaardigheden met betrekking tot de rechtsdogmatiek. Binnen de academie wordt kritiek op deze invalshoek gedeeld en is men inmiddels aan de slag gegaan met de ontwikkeling van meer multi- en interdisciplinair academisch onderwijs over juridische thema's. Ook voor hbo-juristen is het belangrijk om na te gaan of de in hun opleiding aangeboden kennis en vaardigheden voldoende tegemoetkomen aan de eisen van hun toekomstige werkomgeving. Afgestudeerden in hbo-rechten of een hbo-opleiding Sociaal-Juridische Dienstverlening vinden werk op diverse maatschappelijke terreinen, zoals schuldhelpverlening of immigratie. Kennis van methoden voor conflictoplossing en een kritische professionele houding gerelateerd aan rechtsstatelijke waarden zijn ook voor hen van belang. Een verdere stap is de versterking van permanente educatie, waarmee kan worden aangesloten bij de behoefte aan bijscholing van professionals in een snel veranderende samenleving.

1.6 Voorbij het Calimero-complex

Verwachtingen over de professionaliteit van juristen kunnen ook worden verkend vanuit een reflectie op de dynamieken in en tussen juridische deelgemeenschappen. Dan staan organisatorische kwesties centraal, waarbij het soms flink botst tussen betrokkenen. Voorbeelden zijn spanningen tussen rechters, de Raad voor de rechtspraak en het ministerie van Justitie en Veiligheid over de werkdruk bij de gerechten en financiering van de rechtspraak of tussen sociaal advocaten en de minister voor Rechtsbescherming over het stelsel van gesubsidieerde rechtsbijstand. Juristen hebben voor het debat over deze kwesties in de afgelopen decennia vaker de publieke ruimte opgezocht, voor de rechtspraak vooral sinds het verschijnen van het Manifest van Leeuwarden eind 2012 en sindsdien met de activiteiten van de Tegenlicht-groep. Dat is een opvallende mentaliteitsverandering ten opzichte van de traditionele karakteri-

---

60 Ibid.

sering van rechters als ‘brave, gezagsgetrouwe burgers die niet zo gauw staken of uit eigenbelang de barricaden opgaan’.⁶¹

Fundamenteel pijnpunt in dit debat is de botsing tussen de rechtsstatelijke rol van rechters en advocaten en de logica van het marktdenken die centraal is komen te staan in de financiering en organisatie van rechtspraak en sociale rechtshulp. Indicaties voor succesvol presteren zijn in die bedrijfsmatige logica de snelheid, tijdigheid en kostenefficiëntie van de afhandeling van zaken en de tevredenheid van rechtzoekenden met procedures en uitkomsten. Met betrekking tot de rechtspraak betekent de hervorming van bestuur en beheer, met onder andere de oprichting van de Raad voor de rechtspraak in 2000, dat rechters geacht worden zich te conformeren aan de richting die vanuit een sterkere organisatorische structuur wordt gegeven. Die bureaucratisering kan een impact hebben op gezag, indien sprake is van aantasting van de rechtsstatelijke rol van juristen. Voormalig rechter (en tegenwoordig mediator) Peter Ingelse ziet bijvoorbeeld een verband tussen het in belang toegenomen persoonlijke aspect in de beoordeling van zaken en de waarborg van rechterlijke onafhankelijkheid. Hij stelt: “De burger aanvaardt de rechterlijke beslissing juist, omdat deze het resultaat is van het persoonlijke, van het authentieke van de rechterlijke activiteit. ... Naarmate het bestuur die ruimte [dat wil zeggen: de professionele ruimte van de rechter] inperkt, naarmate centralisatie en bureaucratisering meer ingrijpen in de berechting van de individuele zaak, wordt de beoordeling minder persoonlijk en daarmee minder onafhankelijk en komt het gezag van de rechtspraak in gevaar.”⁶²

De vraag rijst hoe discussie over deze thematiek op een constructieve wijze gevoerd kan worden. Een risico is dat deelnemers in het debat de bal naar elkaar toespelen zonder eigen verantwoordelijkheid te nemen. Die benadering kan worden vergeleken met de attitude van het animatiefiguurtje Calimero, dat zich onbemind en onbegrepen voelde door zijn omgeving. Zoals het zwarte kuiken getooid met halve eierdop het met een droevige blik in zijn ogen samenvatte: “Want zij zijn groot en ik is klein en dat is niet eerlijk, o nee.” Een dergelijk Calimero-complex is benoemd in reflecties op de (meer)waarde van de rechtswetenschap en in het bijzonder met betrekking tot de daar levende zorgen over vermeende benadeling van juristen bij de verdeling van onder-

---

61 C. Oostdam, ‘Rechters, hè. Brave, gezagsgetrouwe burgers die niet zo gauw staken of uit eigenbelang de barricaden opgaan’, *de Volkskrant*, 16 oktober 2018.

62 P. Ingelse, ‘Rechter: tussen persoon en instituut’, *Nederlands Juristenblad* 2010, nr. 85, p. 1962-1968.

zoeksfinanciering.⁶³ Ook in de rechtspraktijk lijkt soms een negatieve dynamiek de overhand te krijgen in discussies over werkcondities en financiering.

Voor een ombuiging naar een constructieve dialoog hebben Alex Brenninkmeijer en Hilke Grootelaar een nuttig voorstel gepresenteerd, dat zij ontwikkelden op basis van inzichten uit de sociologische systeemtheorie en psychoanalyse.⁶⁴ Zij beschrijven posities en interacties in conflictsituaties aan de hand van twee modellen. In een dramadriehoek⁶⁵ zitten deelnemers vast in een negatieve dynamiek. In bijvoorbeeld het debat over de werkdruk en financiering van de rechtspraak zijn de rechters afwisselend aanklager met kritiek op vooral de Raad voor de rechtspraak en hulpeloos slachtoffer. Gerechtsbesturen wisselen tussen de rol van redder die hulp geeft aan rechters in het eigen gerecht en slachtoffer van het beleid van Raad en ministerie. De Raad stelt zich op als aanklager door verantwoordelijkheid terug te leggen bij rechters en gerechtsbesturen, maar luidt ook als redder de noodklok over de tekortschietende financiering voor de rechtspraak.⁶⁶ Volgens Brenninkmeijer en Grootelaar is het vanuit bewustwording mogelijk om een dergelijk conflictpatroon te doorbreken. Zij schetsen daartoe het model van de winnaarsdriehoek, dat in de praktijk al zichtbaar is maar dat nog breder gehanteerd kan worden.⁶⁷ In het zojuist beschreven debat nemen de deelnemers dan rollen aan met een positieve toonzetting. De focus van het debat verschuift van werkdruk en financiering naar de inhoudelijke kwaliteit van het werk. Rechters nemen in de rol van overlever verantwoordelijkheid, bijvoorbeeld door de ontwikkeling van professionele standaarden. Gerechtsbestuurders dagen rechters uit om binnen gestelde kaders oplossingen te ontwikkelen. Zij hebben ook de rol van coach, die ruimte geeft en helpt bij het zelf vinden van oplossingen. Uitgangspunt moet zijn dat wordt gezocht naar een *common ground* vanuit de gedeelde doelstelling om collectief rechterlijk vakmanschap te bieden voor de samenleving.

Dat het niet altijd makkelijk is om in persoonlijke interacties het goede voorbeeld te geven, mag duidelijk zijn. Juristen zijn per slot van rekening ook maar mensen. Ook moet er aandacht blijven voor de noodzakelijke randvoorwaarden (tijd, geld) om vakwerk te kunnen leveren. Niettemin is een redelijke opstelling in discussies over de professionele organisatie de meest aangewezen manier om ontstane impasses te doorbreken. Met het voeren van dit soort discussies in de publieke ruimte kan deze benadering bovendien een voorbeeld-

---

63 P. Westerman, 'Het Calimero-gevoel van de jurist: interview met prof. mr. Carel Stolker naar aanleiding van zijn boek *Rethinking the Law School: Education, Research, Outreach and Governance*, Cambridge: Cambridge University Press 2014, 472 p.', *Nederlands Juristenblad* 2015, nr. 20, p. 1348-1354.

64 A. Brenninkmeijer en H. Grootelaar, 'De strijd om de rechterlijke macht', *Rechtstreeks* 2016, nr. 2, p. 12-45.

65 Gebaseerd op Karpman's transactionele analyse.

66 Brenninkmeijer en Grootelaar (n. 64), p. 34-35.

67 *Ibid.*, p. 37-41.

functie vervullen in de samenleving over de omgang met conflictsituaties en op die manier het maatschappelijke gezag van juristen versterken.

Nog scherper geformuleerd: een waardige en moedige houding, gebaseerd op rechtsstatelijke uitgangspunten, is een constituerend element van het gezag dat door de samenleving aan juristen is toegekend. Een belangrijk ijkpunt bij het bepalen van een persoonlijke benadering in publieke discussies zijn daarom de verwachtingen van de samenleving en van de juridische gemeenschap met betrekking tot de professioneel-ethische attitude van juristen. Leidende beginselen zijn in dit verband redelijkheid en respect voor andere gespreksdeelnemers. Ook het openlijk afstand nemen van de rechtsstaat ondermijnende uitingen en activiteiten hoort hierbij, zoals protest tegen politieke aanvallen op de rechterlijke macht of het tegengaan van discriminatie en uitsluiting van groepen in de samenleving. Met een benadering gebaseerd op deze uitgangspunten kunnen juristen een tegenwicht bieden in het maatschappelijke debat, waarin het aanslaan van een harde of polariserende toon – onder andere door politici en gebruikers van sociale media – steeds normaler is geworden. De voormalige First Lady van de Verenigde Staten en oud-advocate Michelle Obama heeft deze ethische attitude krachtig samengevat in het motto “when they go low, we go high.”⁶⁸ In haar visie is ‘going high’ ook een kwestie van identiteit: het gaat om de persoon die je wilt zijn en de samenleving die je wilt hebben. Aldus Obama: “It means you lead with your whole heart and your whole soul – your whole value system – and not just whatever happens to be your stance on a given issue.”⁶⁹ Juristen die rechtsstatelijke waarden hebben geïnternaliseerd, zijn in staat zichzelf te beschermen tegen negatieve invloeden. Ook kunnen zij vanuit een autonome positie beter vormgeven aan hun rol als dragers van de rechtsstaat. Historische voorbeelden van de ondergang van anti-rechtsstatelijke regimes, en ook de hoop op een politieke machtsverschuiving in Polen met de verkiezingen in mei 2020,⁷⁰ laten zien welke invloed kan uitgaan van het blijven uitleggen en uitdragen van rechtsstatelijke waarden.⁷¹

1.7 De toekomst tegemoet

Deze bijdrage hoopte te verhelderen op welke manier juristen een bijzondere en belangrijke rol vervullen in de samenleving. Juristen beschikken over des-

---

68 Michelle Obama, speech Democratische Conventie, 25 juli 2016.

69 R. Grenoble, ‘Michelle Obama Has an Update for “When They Go Low, We Go High”’, *Huffington Post*, 11 mei 2018, huffpost.com.

70 L. van Middelaar, ‘Schiet de Poolse kiezer de rechters nu te hulp?’, *NRC Handelsblad*, 7 februari 2020.

71 In dit opzicht ben ik daarom optimistischer gestemd over de toekomst dan J. Vranken, ‘Wie beschermt de rechtspraak?’, *Nederlands Juristenblad* 2020, nr. 8, p. 536-543.

kundigheid die hun in staat stelt bij te dragen aan een rechtvaardige ordening van maatschappelijke verhoudingen en bescherming van individuen tegen misbruik van macht door de overheid of private partijen. Die juridische professionaliteit omvat specifieke kennis en vaardigheden en daarnaast een referentiekader voor het maken van ethische keuzes in moeilijke professionele omstandigheden. Vanwege de veranderde grondslag voor het maatschappelijke gezag van juristen en vanwege maatschappelijke ontwikkelingen met een weerslag op het recht is alertheid vereist ten aanzien van de specifieke invulling van juridische rollen. Ankerpunt hierbij is de rol van juristen als kritische en professionele dragers van de rechtsstaat.

In de omgang met maatschappelijke veranderingen kunnen verschillende juridische deelgemeenschappen invloed uitoefenen of een voortrekkersrol vervullen. Deelnemers aan de rechtspraktijk, zoals advocaten, rechters en wetgevingsjuristen, bewaken en ontwikkelen de fundamentele waarden van de rechtsstaat ten dienste van de maatschappelijke behoefte aan rechtsbescherming en rechtvaardige conflictoplossing. De universiteiten dragen zorg voor de inhoud van het juridische curriculum. Speciale aandacht gaat in de huidige tijd dan uit naar de interactie van juristen met andere disciplines en het vermogen van toekomstige juridische professionals tot maatschappelijke responsiviteit en kritische reflectie. Vakverenigingen, zoals de Nederlandse Juristen-Vereniging, geven een platform voor reflectie en debat tussen juristen onderling. Zij kunnen wellicht nog meer investeren in deelname aan het maatschappelijke debat en daarmee voor de samenleving gezicht geven aan de juridische gemeenschap als een collectief van onmisbare rechtsstatelijke gezagsdragers. Met die suggestie sluit ik af, niet zonder de 150-jarige een fijne verjaardag en een sprankelende toekomst toe te wensen!

Stellingen

1. De deskundigheid van juristen is essentieel om tot keuzes in regelgeving en beleid te komen waarin alle relevante gezichtspunten tegen elkaar zijn afgewogen om een rechtvaardige uitkomst op basis van rechtsstatelijke waarden te bereiken. Het zou goed zijn als juristen die rechtsstatelijke waarden nog steviger uitdragen om daarmee de kwaliteit van maatschappelijke discussies te helpen verbeteren.
2. In maatschappelijke, politieke en professionele discussies over de rol en organisatie van juridisch werk moet meer focus komen te liggen op gedeelde uitgangspunten voor inhoudelijke kwaliteit.

1.8 Wetenschappelijke referenties

- Arts, K., Boer, L., Scheltema, M., Strik, T., Terlouw, A., en Werner, W., *De grenzen voorbij: de actualiteit van territorialiteit en jurisdictie*, Deventer: Wolters Kluwer 2019.
- Bell, J., *Judiciaries within Europe: A Comparative Review*, Cambridge: CUP 2006.
- Berge, L. van den, 'Montesquieu and Judicial Review of Proportionality in Administrative Law: Rethinking the Separation of Powers in the Neoliberal Era', *European Journal of Legal Studies* 2017, nr. 1, p. 203-233.
- Boelens, M., en Steden, R. van, 'Criminele ondermijning: een verkenning', *Stichting Maatschappij en Veiligheid* 2018.
- Bos, K. van den, *Waarom mensen radicaliseren*, Amsterdam: Prometheus 2019.
- Brenninkmeijer, A. en Grootelaar, H., 'De strijd om de rechterlijke macht', *Rechtstreeks* 2016, nr. 2, p. 12-45.
- Brinkgreve, C., 'Het tanende gezag van de toga. Essay De lijdende rechter', *Recht der Werkelijkheid* 2014, nr. 1, p. 84-89.
- Corstens, G., *De rechtsstaat moet je leren*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2014.
- Domselaar, I. van, 'Moral Quality in Adjudication: On judicial virtues and civic friendship', *Netherlands Journal of Legal Philosophy* 2015, nr. 1, p. 24-46.
- Gommer, H., 'Afstand van het mythisch gezag', *Trema* 2008, nr. 2, p. 54-59.
- Groot-van Leeuwen, L. de, 'Een vervaagd groepsportret', in M.W. van Boven en P. Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2011, p. 49-78.
- Grootelaar, H.A.M., *Interacting with Procedural Justice in Courts*, Off Page 2018.
- Ho, K., 'Tackling the Term: What is a Safe Space?', *Harvard Political Review*, 30 januari 2017.
- Hol, A.M., 'Rechtspraak: tussen heteronomie en autonomie', in M.W. van Boven en P. Brood (red.), *Tweehonderd jaar rechters*, Hilversum: Uitgeverij Verloren 2011, p. 349-368.
- Ingelse, P., 'Rechter: tussen persoon en instituut', *Nederlands Juristenblad* 2010, nr. 85, p. 1962-1968.
- Koopmans, T., 'De rol van de wetgever', in H.C.F. Schoordijk, W.C.L. van der Grinten, C.H.F. Polak en G.E. Langemeijer (red.), *Honderd jaar rechtsleven: de Nederlandse Juristen-Vereniging 1870-1970*, Zwolle: Tjeenk Wilink 1970, p. 221-235.
- Kronman, A., *The Lost Lawyer: Failing Ideals of the Legal Profession*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1993.

- Mak, E., *The T-shaped Lawyer and Beyond: Rethinking legal professionalism for contemporary societies*, Den Haag: Eleven International Publishing 2017.
- Mak, E., en Bos, K. van den, 'Van Super(wo)man naar teamprestaties? Over auteurschap in de rechtswetenschap', *Ars Aequi*, oktober 2019, p. 804-808.
- Mak, E., en Taekema, S., 'The European Union's Rule of Law Agenda: Identifying Its Core and Contextualizing Its Application', *Hague Journal on the Rule of Law* 2016, vol. 8, p. 25-50.
- Montesquieu, C. de, *Over de geest van de wetten*, Amsterdam: Boom Filosofie 2006 (origineel *De l'esprit des lois*, 1748).
- Mourik, J. van, en Tegelaar, J.T., 'Namen en rugnummers, s'il vous plaît', *Ars Aequi*, december 2019, p. 931.
- Nonet, P., en Selznick, P., *Law and Society in Transition: Towards Responsive Law*, New Brunswick/Londen: Transaction Publishers 2005 (oorspronkelijke uitgave 1978).
- Pels Rijcken & Droogleever Fortuijn i.s.m. het Nederlands Genootschap van Bedrijfsjuristen, *Innovatie en technologie: juridische vraagstukken in de digitale samenleving* (NGB Reeks deel VIII: tips & tricks voor de praktijk van de bedrijfsjurist), 2019.
- Posner, R.A., *The Problematics of Moral and Legal Theory*, Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press 1999.
- Rosanvallon, P., *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité*, Parijs: Editions du Seuil 2008.
- Tonkens, E., 'De wedergeboorte van gezag in de sociologie', *Sociologie* 2013, nr. 2, p. 227-231.
- Veraart, W.J., Moerel, L., Wilde, M. de, Schutte, C., en Rodrigues, P., *De rechtsstaat, een quickscan: de partijprogramma's voor de verkiezingen 2017 rechtsstatelijk?*, Den Haag: Nederlandse Orde van Advocaten 2017.
- Vranken, J., *Asser/Vranken, Algemeen Deel***, Deventer: Kluwer 1995.
- Vranken, J., 'Wie beschermt de rechtspraak?', *Nederlands Juristenblad* 2020, nr. 8, p. 536-543.
- Werd, M. de, *De derde staatsmacht: over kracht en kwetsbaarheid van rechtspraak*, oratie UvA, 7 juni 2019.
- Westerman, P., 'Het Calimero-gevoel van de jurist: interview met prof. mr. Carel Stolker naar aanleiding van zijn boek *Rethinking the Law School: Education, Research, Outreach and Governance*, Cambridge: Cambridge University Press 2014, 472 p.', *Nederlands Juristenblad* 2015, nr. 20, p. 1348-1354.